

OSMANLI VE TÜRK YAHUDİLERİ ARAŞTIRMALARI: ENGELLER, İMKÂNLAR, KAYNAKLAR

RESEARCHES ON OTTOMAN/TURKISH JEWRY: OBSTACLES, POSSIBILITIES, SOURCES

Özet: Bu makalede Osmanlı/Türk Yahudileri konusunda tarih ve sosyal bilim dallarında Türkiye’de hazırlanan tezler ile yayınlanan kitaplar değerlendirilmekte. Bu alanda mevcut kaynaklar belirtildikten sonra araştırmacıların önünde engeller belirtilmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı/Türk Yahudileri, Arşivler, 500. Yıl Vakfı

Abstract: This paper makes an appraisal of the researches and theses prepared in Turkey on the subject of the Ottoman/Turkish Jews in the field of history and social sciences. It outlines the various obstacles preventing Turkish researches to work more efficiently and the available sources.

Keywords: Ottoman/Turkish Jewry, Archives, The Quincentennial Foundation

Doksanlı yılların başlarına kadar “Osmanlı/Türk Yahudileri” konusu aşırı sağ (İslamcı, aşırı milliyetçi) kesime mensup popüler yazarların ilgi duydukları bir alandı. O yıllarda neşredilen yayınlar incelendiğinde neredeyse tamamına yakın bir kısmının belli bir ideolojik saplantıyla kaleme alınmış eserler olduğu kolaylıkla fark edilebilir. Bunlar arasından temsili mahiyette sadece bir örnek göstermek gerekirse “Türkiye’de ilk dinler tarihi doktoru ve profesörü” ünvanına sahip¹ Ankara Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Hikmet Tanyu’nun (1918-1992) ilk baskısı 1976 yılında yayınlanan iki ciltlik *Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler* eserini zikretmek yeterlidir. Başta ünlü düzmece antisemit eser *Siyon Önderlerinin Protokolleri* olmak üzere antisemit literatürün bütün temalarına yer veren bu kitap uzun yıllar boyunca “kaynak eser” olarak kabul görmüş olup belli bir kesimin gözünde halen bu konumunu muhafaza etmektedir. Nitekim 2005 yılında, ilk neşir tarihinden otuz yıl sonra, yeni bir baskısı daha yayınlanmıştır.²

Doksanlı yıllardan itibaren gerek üniversite sayısının çoğalması, gerekse entelektüel âlemin azınlıklara³ ilgisinin artması nedeniyle azınlıkları konu eden yayın sayısı gözle fark edilebilecek bir şekilde artmaya başladı. Bu ilgi artışından medya da etkilendi. Basında ve televizyon kanallarında azınlıklar konusunu işleyen onlarca, yüzlerce haber, yazı dizisi ve belgesel yayınlandı. Ancak bunlar Avrupa ve Amerika’daki bazı sivil toplum kuruluşların Türkiye Cumhuriyeti’nin azınlıklara yönelik siyasetini eleştiren beyanatlarına karşı savunma mahiyetinde olup çoğu zaman hamaset edebiyatına kaçan veya “azınlıkları nasıl kaçırdık?” türünden nostalji edebiyatına giren yayınlardı. “Osmanlı/Türk Yahudileri” konusu özellikle doksanlı yıllarda basının ilgisine mazhar oldu. Bunda tabii ki 1492 yılında İspanya’dan tehcir edilen Sefarad Yahudilerinin Osmanlı topraklarına gelişlerinin beşyüzüncü yıldönümünü 1992 yılında kutlamak üzere kurulan 500.Yıl Vakfı’nın yürüttüğü tanıtım programının büyük bir etkisi vardı. 1989 yılında kurulan 500. Yıl Vakfı’nın 1989 ila 1992 yılları arasında gerçekleştirdiği tanıtım faaliyetleri sayesinde Türk Yahudileri basının yoğun ilgisine mazhar olacaktı. İlgi 1992 yılından sonra daha düşük bir düzeyde devam edecek ancak hiçbir zaman akademik alana sirayet etmeyecek, Osmanlı/Türk Yahudilerini konu eden kayda değer bilimsel çalışmalara pek rastlanmayacaktı. Nitekim Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi’nin veri tabanında yapılacak kısa bir araştırma Yahudileri konu eden yüksek lisans ve doktora tezlerin sayısının oldukça az olduğunu gösterecektir.⁴

İlgi Azlığının Sebepleri

¹ <http://www.tahr.org/tahr/?tahr=aboutus&l=tr>

² Elips Kitap, Ankara, 2005.

³ Burada kullanılan “azınlıklar” deyimiiyle sadece gayri Müslim azınlıklar kast edilmektedir.

⁴ “Musevi”, “Yahudi” ve “azınlık” anahtar kelimeleriyle yapılan araştırma sonucunda 38 tez ortaya çıkmıştır. Bunlardan onsekizi ilahiyat, dördü kimlik, dördü tarih, biri musiki, biri kadın kimliği, biri dil, biri semt, ikisi lobi faaliyetleri, biri sinagog yapısı, dördü azınlık basını, biri de İsrail’de yaşayan Türk kökenli Yahudiler konuludur. Tezlerin en eskisi 1993, en yenisi 2006 tarihlidir.

“Osmanlı/Türk Yahudileri” alanına olan ilgi azlığının birçok sebebi mevcuttur. Bunlardan ilki ve en önemlisi azınlıklar konusunda hazırlanan tezlerin doğrudan doğruya güncel siyasal gelişmeler ile bağlantılı olmasıdır. Bunun en basit kanıtı Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi veri tabanında kayıtlı Ermeniler ile ilgili yapılan yüksek lisans ve doktora tez sayısının 139 olmasıdır. Rumlar için bu sayı 27, Süryaniler için ise 11 dir. Görülebileceği gibi uzun yıllardan beri siyaset alanında güncelliğini koruyan “Ermeni Meselesi” nedeniyle bu alanda hazırlanan tez sayısı Yahudilere kıyasla üç, Rumlara kıyasla beş, Süryanilere kıyasla onüç mislidir. Dahası, merkezi Ankara’da bulunan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi bünyesinde bir Ermeni Araştırmaları Enstitüsü mevcuttur. Bu enstitü biri İngilizce,⁵ biri de Türkçe olmak üzere iki bilimsel dergi yayınlamaktadır.⁶

İkinci ve ilki kadar öneme haiz sebep Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi Prof.Dr Stanford J. Shaw⁷ ve Sabancı Üniversitesi’nde bir yarı yıl ders veren Prof Dr. Stéphane Yérasimos’un⁸ vefat etmelerinden sonra Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Halil İnalçık ve Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Prof. Dr. İlber Ortaylı dışında “Osmanlı/Türk Yahudileri tarihi” alanında tez danışmanlığı yapabilecek birikim ve yayınlara sahip herhangi bir öğretim üyesinin mevcut olmamasıdır.

Kaynaklar Meselesi

Üçüncü önemli sebep araştırmacılar için gerekli birincil (yayınlanmamış arşiv vesikaları) ve ikincil (yayınlanmış) kaynakların Türkiye’de mevcut olmamasıdır. Türkiye’de mevcut birincil kaynaklara göz attığımızda durum hiç de heyecan verici değildir. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri’nde gerek Osmanlı ve gerekse Cumhuriyet dönemi için tasnifi tamamlanmış ve araştırmacıların incelemelerine açılmış çok sayıda vesika mevcut ise de bunlar tek başına bir tarih yazımı için hiç de yeterli değildir. Millî İstihbarat Teşkilatı, Dışişleri Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü arşivleri halen araştırmacılara kapalıdır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nde halen tasnifleri devam eden vesikaların ne zaman araştırmacıların hizmetine sunulacakları ise meçhuldür.

Hal böyle olunca bu alanda araştırma yapacak olan tarihçi veya tarihçi adayları ister istemez yurtdışı kaynaklara yöneleceklerdir. Bunlar Avrupa ülkelerinin dışişleri arşivleri, Amerikan Dışişleri Arşivleri, muhtelif Avrupa ve Amerikan sivil toplum örgütlerinin Türk Yahudileri ile ilgili arşivleri,⁹ Kudüs’teki Merkezî Siyonist Arşivleri,¹⁰ Yahudi Halkının Tarihi ile İlgili Merkezî Arşivler¹¹ ve İsrail Devlet Arşivleri’dir.

İkincil kaynaklara gelince. Türk kütüphaneleri gazete ve süreli yayımlar açısından oldukça zengindir. Ancak “Osmanlı/Türk Yahudileri” alanında tarih ve sosyal bilim çalışmaları yapmak isteyenler için yeterli değildir. Bu kaynakları dönemin Osmanlı/Türk Yahudi basını ile tamamlamak gerekir. Ancak bu basından günümüze kadar erişen nüshalar Türkiye’de mevcut değildir. Bu gazete ve dergiler ya İsrail, ya Fransa veya Amerika’daki üniversite, kütüphane ve enstitülerde mevcuttur.

Türk Yahudi Toplumunda Mevcut Kaynaklar

Günümüzde Türk Yahudileri üzerinde araştırma yapmaya başlayan herhangi bir kişinin aklına ilk gelen fikir Türkiye Hahambaşılığı arşivlerinden yararlanmaktır. Ancak Türkiye Hahambaşılığı’nda

⁵ *Review of Armenian Studies.*

⁶ *Ermeni Araştırmaları.*

⁷ Stanford J. Shaw (1930-2006) Osmanlı tarihi konusunda birçok eserin müellifidir. Osmanlı/Türk Yahudiliği konusundaki eserleri şunlardır: *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York University Press, New York 1991; *Turkey and the Holocaust: Turkey’s Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution (1933-1945)*, New York University Press, New York, 1993. Biyografisi için bkz: <http://www.bilkent.edu.tr/~shaw/profile.html>

⁸ Stéphane Yérasimos (1942-2005) İstanbul doğumlu bir Rum Ortodokstu. 1966 yılında Fransa’ya yerleşti. 1994 ila 2001 yılları arasında İstanbul’daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü’nün müdürüydü. İstanbul ve Balkanlar konusunda çok sayıda eseri mevcuttu. (Kaynak: www.bibliomonde.net/pages/fiche-auteur.php?id_auteur=258)

⁹ Örneğin Alliance Israélite Universelle arşivleri (Paris), B’nai B’rith arşivi (Washington, D.C.), American Jewish Joint Distribution Committee arşivi (New York, Kudüs), American Jewish Committee arşivi (New York).

¹⁰ The Central Zionist Archives www.zionistarchives.org.il

¹¹ The Central Archives for the History of the Jewish People (CAHJP) <http://sites.huji.ac.il/cahjp>

mevcut arşivler araştırmacılara açık olmadığı gibi sadece çok yakın tarihi kapsamaktadır. Keza 1947 yılından beri yayınlanan *Şalom* gazetesinin arşivi ise sadece gazetenin koleksiyonu ile sınırlıdır. Yakın bir geçmişte kurulan Osmanlı-Türk Sefarad Kültürü Araştırma Merkezi'nin¹² faaliyetleri ise, merkezi Viyana ve Budapeşte'de bulunan The Central Europe Center for Research and Documentation (kısaca Centropa)¹³ örgütü ile birlikte geliştirdiği bir sözlü tarih projesini yürütmek ve Ladino dilini canlı tutmak ile sınırlıdır. 500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesi de herhangi bir kütüphane arşivine sahip olmadığı gibi statik bir yapıya sahiptir. Müzede konferans, seminer, sergi gibi faaliyetler düzenlenmemektedir.¹⁴

Araştırmacıların Önündeki Diğer Engeller

Bir an için birincil ve ikincil kaynaklara erişme meselesinin bir şekilde aşıldığını varsayalım. Bu kere önümüze çok daha ciddi bir mesele çıkmakta. O da bu alanda çalışacak araştırmacıların çok dilli olmaları şartıdır. Osmanlı/Türk Yahudileri konusunda mevcut birincil ve ikincil kaynaklar İbranice, Raşi harfli Ladino, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca dillerinde mevcuttur. Bütün bu dillere hâkim olan araştırmacı sayısının çok olmadığı aşikârdır. Bu nedenle birden çok araştırmacının yer alacağı takım çalışmaları şart olmaktadır.

Bir diğer engel Türkiye'nin psikolojik ve ideolojik iklimi ile ilgilidir ve iki faktöre dayanmaktadır. Bunlardan ilki günümüz Türkiye'sinin entelektüel âleminde "azınlıklar tarihi" konusunun sadece azınlıkları ilgilendiren bir araştırma alanı olarak kabul görmesidir. Bu algılama çalışma alanını marjinalleştirmekte ve sadece gayri Müslim araştırmacıların kalem oynatabilecekleri bir alan haline dönüştürmektedir. Bu marjinalleştirme gerekli bilgi ve lisan donanımına sahip olmamalarına rağmen kamuoyunda "azınlıklar-devlet ilişkileri konusunda uzman öğretim üyesi" olarak temayüz etmiş kimi üniversite öğretim üyelerinin azınlıklar konusunda geniş kapsamlı özgün araştırma yapmamalarını, "azınlık cemaatlerinin tarihini yazmak için cemaat içinden olup, cemaat haleti ruhiyesini anlamak lazım" tavrı ile geçiştirmelerinden kaynaklanmakta. Böylece bu çalışma sahası sadece azınlıkların kalem oynatma yetkisine sahip bir alana dönüşmekte. Hal böyle olunca, genelde azınlıklar, özelde Osmanlı/Türk Yahudilerinin tarihçesi ve sosyal yapısı konusunda mevcut muazzam bilgi eksikliğinden ötürü herhangi bir gayri Müslim Türk araştırmacının beyanâtı veya makalesi, muhtevası tamamen veya kısmen doğru veya tamamen yanlış olsa bile, "otorite bir ismin beyanâtı" olarak dikkate alınmakta.¹⁵ Osmanlı/Türk Yahudileri konusunda mevcut muazzam bilgisizlik, bilimsel tartışmaların ve kitap eleştirilerinin yapılmasını da engellemekte.

İkinci faktör entelektüel âlemdeki ideolojik kutuplaşmadır. Yetmişli yılların aşırı sağ – aşırı sol çatışmasına benzeyen ancak bu kez entelektüel âlemde rastlanan bu kutuplaşma "Osmanlı/Türk Yahudileri tarihi" söz konusu olunca iki aşırı uçta odaklanmakta. "Ulusalçı/milliyetçi/sağcı" görüşe göre gerek Osmanlı Devleti, gerekse Türkiye Cumhuriyeti Yahudilere karşı hoşgörü ile davranmıştır. Bunun tabii bir neticesi olarak da Yahudiler Türkiye'de hep huzur içinde yaşamışlardır. Gene aynı kesime hâkim olan "huzurlu yaşam" anlatısı nedeniyle Türk Yahudi toplumu resmî merciler tarafından Osmanlı Devleti ve halefi Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlıklara nasıl hoşgörü ile davrandığının örneği olarak da dünyaya tanıtılmaktadır.

"Sol/demokrat/liberal/İkinci Cumhuriyetçi" kesime mensup entelektüel elitlerin Türk Yahudilerine bakışı ise doksanlı yılların başına kadar yukarıda tasvir edilen genel geçer anlayışa uygundu. Doksanlı yılların başından itibaren azınlıklar ve dolayısıyla Türk Yahudileri konusunda yayınlanmaya başlayan araştırmalar sonucunda bu anlayış terk edildi ve yerini "İttihat ve Terakki'yle başlayan azınlıkları Türkleştirme siyaseti günümüze kadar süre gelmiş, amacına ulaşılmış ve azınlıkların nüfusu asgariye indirilmiştir" türünden ideolojik bir tarih anlatımına bıraktı.

Türk Yahudilerinin tarihsel geçmişini bu ideolojik kutuplaşma çerçevesinde yorumlama eğilimi nedeniyle bu alanda hazırlanan kitaplar veya tezler ya yazarın veya tez danışmanının ideolojik görüşüne uygun olarak yazılmakta, daha önce bilinenler tekrarlanmakta ve böylece hazırlanan eserler, birkaç istisna dışında, hiçbir özgün vasfa sahip olmamakta.

¹² www.istanbulsephardiccenter.com

¹³ www.centropa.org

¹⁴ Müzenin web sitesine bkz. www.muze500.com

¹⁵ Bu tavrın en mükemmel örneği Dönmeler konusunda yayınları ve sayısız beyanâtı olan Ilgaz Zorlu'dur.

S o n u ç

Osmanlı/Türk Yahudileri tarihinin ciddi ve bilimsel bir disiplin içinde ele alınması, genç bilim insanlarının yetişmesi ve özgün araştırmaların ortaya çıkması için yapılması gereken ilk şey İstanbul, Ankara veya İzmir’de kurulu bir veya birkaç üniversitenin bünyesinde Avrupa ve Amerika üniversitelerinde olduğu gibi birer Yahudi Araştırmaları Merkezi kurmaktır. Böylesi bir veya birkaç merkezin kurulması, gerekli arşiv ve koleksiyonların geliştirilmesi için de birkaç milyon Türk Lirasına ihtiyaç olduğu aşıkârdır. Bu merkezde eğitim göreceğ öğrencileri eğitecek öğretim üyeleri Türkiye’de mevcut olmadığından bu alanda uluslararası üne sahip yabancı tarihçileri uzun süreli misafir öğretim üyesi olarak davet etmek veya onlara daimi kadro açmak şarttır. Bunun yapılması, öğrencilerin araştırmalarını sürdürmelerine imkân verecek yabancı dilleri öğretecek bir yabancı dil merkezinin tesis edilmesi ve gerekli araştırma fonlarının sağlanması halinde son derece ihmal edilmiş ve sadece Amerikalı, Avrupalı ve İsraili doktora öğrencilerinin ilgisini çeken Osmanlı/Türk Yahudiliğı konusunda özgün ve vasıflı çalışmalar yapabilecek bilim insanları yetişecektir.

Kaynakça

www.tahr.org/tahr/?tahr=aboutus&l=tr
www.istanbulsephardiccenter.com
www.centropa.org
www.muza500.com
www.zionistarchives.org.il
<http://sites.huji.ac.il/cahip>